

Regional analysis of Iran-Pakistan relations with a focus on Iran-India cooperation, Pakistan-US relations, and Islamic fundamentalism

Hamid Gamshadzahi¹ , Mohammad Reza Ghaedi² , Yaser Kahrazeh³

¹ Department of Political Science, Kish Branch, Islamic Azad University, Kish, Iran. Email: ga.mdzahi34@gmail.com

² Associate Professor, Department of Political Science, Islamic Azad University, Shiraz Branch, Iran. Email: ghaedi13522@gmail.com

³ Department of Political Science, Zahedan Branch, Islamic Azad University, Zahedan, Iran. Email: yaser.kahrazeh@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:
Submission Received:
12/06/2025
Revision Received:
26/06/2025
Accepted: 07/09/2025
Published Online:
24/12/2025

Keywords:
Effective factors
relations Iran Pakistan

Abstract

Pakistan, being a Muslim and very poor country with fundamental differences with India and ideological differences with Iran, has a strong army with high nuclear weapons capabilities, is an ally of the United States, and is a safe haven for terrorists, Islamic fundamentalists, and drug traffickers. Therefore, this country can be effective in ensuring the security or insecurity of the entire Indian subcontinent, the Middle East, and even the world, and most importantly, Iran. Despite the very good relations it has had with Iran, it is always a potential threat (Islamic fundamentalism) to our country. Therefore, understanding this country's foreign policy, being aware of the potentials and capacities of greater cooperation between Iran and Pakistan, and recognizing the obstacles affecting the development of political relations between the two countries can be effective in securing the national interests of our country. In addition, the officials of the Islamic Republic should strive; in addition to the policy of peaceful coexistence with this country and strengthening comprehensive relations and supporting Mr. Pervez Musharraf, to prevent Islamic fundamentalists come to power in this country. It is essential for the diplomatic apparatus of the Islamic Republic of Iran to know these matters. This research was written using a descriptive-analytical method and a review of library documents. The present research method is qualitative and the data was collected with library tools through specialized books and publications. The results of the research showed that Iran and Pakistan, as two key factors in Southwest Asia and having vast common borders, have a significant impact on international developments. The political and geostrategic necessities between Iran and Pakistan, despite the differences in interests and political perspectives on regional and global issues, have led to the establishment of close relations between the two countries. The nature and content of bilateral relations between Iran and Pakistan on various international and regional issues, including: security and border issues, the variable of Afghanistan, India, America, sectarian interests of Shia and Sunni and fundamentalist groups, etc., can affect the peace and stability process in Asia in the future. The results of the research show that historical, religious, cultural, political, and economic factors have been influential in strengthening the security of the borders of the two countries and preventing ethnic separatism at different times as convergence factors.

How to cite: Gamshadzahi, H., ghaedi, M. R. and kahrazeh, Y. (2025). Regional analysis of Iran-Pakistan relations with a focus on Iran-India cooperation, Pakistan-US relations, and Islamic fundamentalism. *Geography and Regional Planning*, 15(61),273-297. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.566389.4392>

Introduction

Despite the generally acknowledged importance of neighboring states in shaping national strategic policies, the Islamic Republic of Iran occupies a particularly complex geopolitical environment with fifteen land and maritime neighbors whose relations—whether cooperative or conflictual—have direct and determining effects on national security and territorial integrity. Among these neighbors, Pakistan holds a distinctive position due to the long historical, cultural, religious, and political ties that have connected the two countries since Pakistan's independence in 1947. Although bilateral relations have experienced periods of cooperation, especially through regional security and cooperation frameworks, they have also been influenced by persistent security challenges. Pakistan's internal vulnerabilities—including political instability, the dominant role of the military, the influence of radical and fundamentalist groups, weak democratic institutions, and economic fragility—combined with its external conflicts with India and Afghanistan, have contributed to the spread of militancy and insecurity in the region. The persistence of fundamentalism, supported by parts of the security establishment, and the securitization of border areas pose potential risks for Iran, particularly in terms of border security, separatist movements, and the diffusion of instability into Iran's peripheral regions. Accordingly, this study seeks to examine the key factors shaping Iran–Pakistan relations and to analyze how internal and external dynamics in Pakistan influence bilateral relations and Iran's security environment.

Methodology

The present study has been conducted using a descriptive-analytical method by reviewing library documents. This research is qualitative in nature, and the data has been

gathered through library tools, including books and specialized journals.

Results and Discussion

The relationship between Iran and Pakistan is complex and influenced by multiple regional factors. While both countries share common interests, such as stability in Afghanistan and combating extremism, their bilateral cooperation is often hindered by Pakistan's deep strategic ties with Saudi Arabia and the United States, as well as internal security challenges within Pakistan. The export of radical ideologies from Pakistan and the geopolitical competition involving India further complicate the dynamics. For sustainable cooperation, experts argue that de-escalation between Iran and Saudi Arabia, facilitated by Pakistan, and a joint approach to Afghanistan's stability are essential prerequisites for meaningful convergence between Tehran and Islamabad.

Conclusion

In summary, it can be stated that factors contributing to the convergence of Iran–Pakistan relations, if strengthened, can lead to the prosperity and development of border regions both politically and economically, thereby significantly reducing insecurity in these areas. The security of southeastern border zones is deeply influenced by the state of bilateral relations. Furthermore, Iran and Pakistan, leveraging their geopolitical linkages such as access to consumer markets in Central Asia and the Indian subcontinent, along with shared political, cultural, and economic geographical attributes, can enhance security in the eastern axis by capitalizing on these positions. As two pivotal actors in Southwest Asia with extensive shared borders, they substantially impact international developments. Political and geostrategic imperatives have fostered close ties between the two nations, despite differing interests and perspectives on regional and global issues. The nature and content of their bilateral relations concerning various international and regional matters—including security and border issues, the Afghanistan variable, relations with India

and the United States, Shiite-Sunni sectarian interests, and fundamentalist groups—are poised to influence the future trajectory of peace and stability in Asia. Research findings indicate that historical, religious, cultural, political, and economic components have served as convergent factors at various junctures, reinforcing border security and

countering ethnic separatism. Overall, as a conclusion, the study identifies several promising opportunities in the bilateral relationship. Strengthening these areas can foster political, security, economic, and social development in the border regions of both countries.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and

interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

تحلیل منطقه‌ای روابط ایران و پاکستان با تمرکز بر همکاری‌های ایران و هند، روابط پاکستان و آمریکا و بنیادگرایی اسلامی

حمید گمشادزهی^۱، محمد رضا قانیدی^۲، یاسر کهرازه^۳

۱. گروه علوم سیاسی، واحد کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران. رایانامه: ga.mdzahi34@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز، ایران. رایانامه: ghaedi13522@gmail.com

۳. گروه علوم سیاسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران. رایانامه: yaser.kahraze@yahoo.com

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>پاکستان از آن جهت که کشوری است مسلمان و بسیار فقیر و دارای اختلافات ریشه‌ای با هندوستان و ایدئولوژیک با ایران می‌باشد و صاحب ارتشی نیرومند با توان تسلیحات هسته‌ای بالاست از سویی دیگر متحد آمریکا می‌باشد، از طرفی مامن تروریست‌ها، بنیاد گراهای اسلامی و قاچاقچیان مواد مخدر است. لذا این کشور می‌تواند در تامین امنیت یا ناامنی کل منطقه شبه قاره هند، خاور میانه و حتی جهانی و از همه مهم تر ایران موثر باشد و علیرغم روابط بسیار خوبی که با ایران داشته است، همواره خطری بالقوه (بنیادگرایی اسلامی) برای کشورمان است، لذا شناخت از سیاست خارجی این کشور، آگاهی از پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های هر چه بیشتر همکاری فی‌مابین ایران و پاکستان و شناخت موانع تاثیرگذار بر توسعه روابط سیاسی دو کشور می‌تواند در جهت تامین منافع ملی کشورمان موثر باشد. ضمناً مسئولین جمهوری اسلامی باید تلاش کنند؛ علاوه بر سیاست همزیستی مسالمت آمیز با این کشور و تقویت روابط همه جانبه و حمایت از آقای پرویز مشرف مانع به قدرت رسیدن بنیادگراهای اسلامی در این کشور شوند. اصولاً دانستن این مطالب برای دستگاه دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران ضروری است.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳</p> <p>کلیدواژه‌ها: عوامل موثر روابط ایران پاکستان</p>

استناد: گمشادزهی، حمید، قانیدی، محمد رضا و کهرازه، یاسر. (۱۴۰۴). تحلیل منطقه‌ای روابط ایران و پاکستان با تمرکز بر همکاری‌های ایران و

هند، روابط پاکستان و آمریکا و بنیادگرایی اسلامی. *جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای*، ۱۵(۶۱)، ۲۷۳-۲۹۷. DOI:

10.22034/jgeoq.2025.566389.4392

© نویسندگان.

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

مقدمه

در سراسر جهان، همسایگان نقشی منحصر به فرد در سیاست‌های راهبردی هر کشور دارد، جمهوری اسلامی ایران ۱۵ با داشتن همسایه‌ی ارضی و دریایی، حوزه‌ی بزرگی از همسایگان متفاوت با توانایی‌های مختلف در کنار خود دارد و روابط با همسایگان، خواسته یا ناخواسته، دوستانه یا خصمانه، تاثیرات تعیین کننده‌ی بر امنیت و تمامیت ارضی هر کشوری دارد (قدسی، ۱۳۸۴). از مهم‌ترین همسایگان ایران، پاکستان است. روابط ایران با پاکستان، سابقه طولانی دارد. این روابط بر خواسته از دیگاه‌ها و میراث فرهنگی و سیاسی دو کشور است. میراث مشترکی که طیف وسیعی از مسائل فرهنگی، زبانی و مذهبی را دربرمی‌گیرد و تاریخچه‌ی ای طولانی دارد (واعظی، ۱۳۹۰). مناسبات دو کشور ایران و پاکستان پس از استقلال پاکستان در آبان ماه ۱۳۲۶ ه.ش و شناسایی این کشور از طرف دولت ایران و تأسیس سفارت ایران در کراچی آغاز شد که همزمان با این بازگشایی، مقامات دو کشور ملاقات متعددی با یکدیگر داشته‌اند. به موازات افتتاح سفارت ایران در کراچی (پایتخت آن زمان پاکستان)، لیاقت علی خان، نخست وزیر پاکستان در ماه می ۱۹۴۹ م از ایران دیدار کرد. محمدرضا پهلوی، شاه ایران نیز اولین رئیس دولتی بود که در مارس ۱۹۵۰ م از پاکستان دیدار داشت و در همان ماه یک پیمان دوستی بین دو کشور به امضا رسید (علی خان، ۲۰۰۴). با این حال، نقطه‌ی اوج روابط رو به رشد ایران و پاکستان را باید عضویت دو کشور در سازمان‌های منطقه‌ی ای دانست. از جمله این پیمان‌ها می‌توان به پیمان نظامی سنتو (CENTO) اشاره کرد. همچنین تشکیل سازمان همکاری منطقه‌ی ای، (RCD) توسط ایران و پاکستان همراه با ترکیه، یک اقدام اساسی و مهم در همکاری‌های دو کشور به حساب می‌آید (منتظران و ممتاز، ۲۰۰۴). از طرفی هر گاه از زاویه دید پاکستان به ایران نگاه شود، هند از متغیرهای اساسی در حوزه امنیتی ایران و پاکستان است. همچنین با توجه به روابط دیرینه بین ایران و پاکستان و میزان خوب روابط، مسائل امنیتی از جمله مسائل مرزی و امنیتی، حوزه مهمی از روابط را شکل می‌دهد. کمک پاکستان به هسته‌ی ای شدن ایران و همچنین، امنیتی شدن مرزهای دو طرف با توجه به خطر تجزیه طلبی و گروه‌های بنیادگرا و سلفی، بخشی از مسائل امنیتی مهم را در روابط دو طرف، در طول سال‌های اخیر تشکیل داده است. همانطور که گفته شد، یکی از همسایگان ایران، پاکستان است که از لحاظ داخلی و خارجی با مشکلات فراوانی دست به گریبان است. فساد اداری، خسارات ناشی از حوادث طبیعی، نفوذ فوق العاده احزاب و جریان‌های اسلامی، تمرکز قدرت در دست ارتش، رادیکالیسم، فقدان دموکراسی، اقتصاد ورشکسته و غیره بخشی از مشکلات داخلی این کشور است. در زمینه خارجی نیز با افغانستان و هندوستان درگیری‌های جدی سرزمینی و مرزی دارد. همین اختلافات بر سر مرز دیوراند و کشمیر، عامل اصلی در رشد بنیادگرایی و تروریسم در جنوب آسیا به شمار می‌رود. بنابراین، بنیادگرایی فعلی در پاکستان به شکل جهاد مقدس با تکیه بر شیوه‌های مسلحانه به دنبال تحقق بخشیدن به اهداف استراتژیک و ایدئولوژیک خود است. مردم به دلیل بی‌اعتمادی نسبت به برنامه‌های دولت، به جریان‌های اسلامی روی می‌آورند و این گروه‌ها نیز دارای پایگاه پشتیبانی محکمی از طرف آی. اس. آی و ارتش هستند. در نتیجه در سایه چنین شرایطی، بنیادگرایی همچنان در پاکستان تداوم خواهد داشت. پیامدهای این وضعیت بی‌ثبات و شکننده، تهدیداتی را متوجه ایران خواهد کرد و تداوم این ناآرامی‌ها زمانی به تهدیدات بزرگی تبدیل می‌شود که بتواند محیط پیرامونی (مرزهای قومیتی) ایران را تحت تاثیر خود قرار دهد؛ با توجه به این مقدمه، این پژوهش درصدد است که به بررسی تاثیر عوامل موثر بر رابطه ایران و پاکستان بپردازد.

مبانی نظری

مهمترین عوامل مؤثر در همگرایی روابط ایران و پاکستان

عوامل مذهبی

دین اسلام: امروزه مهم‌ترین فرایند سیاسی در ارتباط با جوامع اسلامی به خصوص خاورمیانه، روابط منازعه آمیز دولت‌های اسلامی است، تاجایی که واگرایی و منازعه در طی چند دهه اخیر همواره بر فرایند همگرایی میان دولت‌ها و جوامع اسلامی غلبه کرده است. این منازعه به طور کلی در دو سطح داخلی میان قومیت‌ها و فرقه‌های مختلف جوامع اسلامی و در سطح بیرونی در تعاملات بین دولتی نمود داشته است. در این راستا، به نظر میرسد که شناخت اصول و مبانی قرآنی در ارتباط با تنظیم روابط میان دولتها و جوامع کشور اسلامی در راستای همگرایی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (صالحی، ۱۳۹۶). پاکستان، در اصل با نام دین اسلام و به نام کشوری خاص مسلمانان شبه قاره هند، در سال ۱۹۴۷ میلادی توسط محمدعلی جناح تأسیس شد و حتی این نام نیز به لحاظ اعتنای بر دین اسلام (پاک) انتخاب شده است (حافظ نیا و قالیباف، ۱۳۸۰). پاکستان کشوری است که تنها علت وجودی آن دین اسلام است و نوع حکومت آن اسلامی است و این عامل، می‌تواند بزرگترین عامل در همگرایی دو کشور ایران و پاکستان باشد (عطایی و شهوند، ۱۳۹۱). هرچند عربستان سعودی در رقابت با ایران و سایر کشورهای منطقه، معادله ژئوپلیتیکی ایران با همسایگانش به ویژه افغانستان و پاکستان را پیچیده ساخته است، اما شاید این یکی از عواملی بود که موجب شد ایران پس از خاتمه جنگ تحمیلی، از صدور انقلاب اسلامی در منطقه به ویژه خلیج فارس کمتر سخن به میان آورد. با نظر به اینکه فقط حدود ۲۴۰ میلیون نفر از مسلمانان شیعه هستند و جمعیت زیادی از جهان اسلام (حدود یک میلیارد و دویست میلیون نفر) را مسلمانان اهل سنت تشکیل می‌دهند، ایران و پاکستان براساس دین اسلام می‌توانند روابط ژئوپلیتیکی مطلوب با یکدیگر برقرار کنند (مسعودنیا، ۱۳۸۸).

عوامل فرهنگ

هویت مشترک ایرانی در دو کشور ایران و پاکستان: پراکندگی اقوام بلوچ در سه کشور ایران، پاکستان و افغانستان می‌تواند عاملی برای پیشرفت مناطق مرزی باشد، به شرطی که اشتراکات فرهنگی و سیاسی در جهت تقویت روابط ایران و پاکستان باشد. در سال‌های در مؤسسه مطالعات بین‌المللی و سیاسی تهران «اجلاس علامه اقبال لاهوری» اخیر برگزاری مهم‌ترین رابطه فرهنگی میان دو کشور محسوب می‌شود (کلهر و همکاران، ۱۳۹۰).

فرهنگ مشترک: پیشینه، گستردگی و عمق مشترکات فرهنگی جمهوری اسلامی ایران با پاکستان را می‌توان در دو مقطع تاریخی بیان کرد که هرکدام از این دو مقطع ویژگی‌هایی دارند:

الف) پیش از اسلام: دوره اول مربوط به پیش از اسلام است که تاریخ و فرهنگ دو سرزمین را به هم مربوط میکند، در این دوره ریش‌های عمیق فرهنگی اعم از نژادی و زبانی، آثار مشترکی را برای دو ملت به همراه داشته است. در آثار به جامانده از تمدن درخشان ۱۵۰۰ پیش از میلاد وجود داشته، - که در وادی سند و در سال‌های ۲۵۰۰ «موهنجودارو» ارتباط و شباهت‌هایی مشاهده می‌شود. با ورود آریای یها به این سرزمین مشابهت‌های بسیاری در

افسانه‌ها و اسطوره‌های دو ملت ایجاد شد. به همین دلیل، برخی از زبان‌شناسان معتقدند که زبان‌های سانسکریت، فارسی باستان و اوستایی از یک ریشه‌نشأت می‌گیرند. آثار مستندی از زمان هخامنشیان موجود است که نشان می‌دهد منطقه شبه قاره در آن روزگار خراج‌دهنده حکومت مرکزی ایران بوده و از آن زمان، زبان فارسی مهم‌ترین عامل در روابط فرهنگی ایران و آن مناطق به شمار آمده است. در زمان ساسانیان نمونه‌های اعلا پیوستگی‌های فرهنگی را مشاهده می‌کنیم. در این دوره آمد و شد ایرانیان به منطقه شبه قاره رو به فزونی نهاد (کیانی و همکاران، ۱۳۹۸).

ب) دوره پس از اسلام: در این دوره افزون بر مشترکات تاریخی و فرهنگی، دین نیز یک «محمود غزنوی» عامل مشترک بسیار نیرومند در همسویی دو ملت بود. بعدها در پی حضور در منطقه شبه قاره و حضور هزاران سرباز مسلمان، ادیبان و دانشمندان، زبان فارسی به همراه هنر، آداب و رسوم ایرانی ب هطورجدی و هم‌هجانیه وارد این سرزمین شد و تمدن ایرانی را ریشه دار ساخت. ضمن آنکه عالمان و عارفان ایرانی بسیاری در تبلیغ و ترویج و گسترش اسلام در این مناطق نیز منشأ اثر بوده‌اند. پس از استقلال پاکستان در سال ۱۹۴۷، ایران اولین کشوری بود که استقلال پاکستان را به رسمیت شناخت و با این کشور پیمان دوستی امضا کرد.

زبان مشترک: زبان فارسی برای قرن‌ها زبان رسمی و دیوانی منطقه شبه قاره بود تا اینکه انگلستان پس از تسلط بر این منطقه، سیاست زدودن فرهنگ ایرانی را در پیش گرفت و زبان انگلیسی را ترویج و گسترش داد. پس از استقلال پاکستان زبان اردو، زبان رسمی کشور انتخاب شد. حدود ۶۰ درصد از واژه‌های زبان اردو، فارسی است یا ریشه فارسی دارد، به گونه‌ای که بسیاری از زبان‌شناسان زبان اردو را دختر زیبای زبان فارسی می‌دانند.

رسم الخط: رسم الخط اردو و فارسی یعنی نستعلیق میان هر دو زبان مشترک است، اگرچه در شیوه نگارش زبان اردو از حیث کرسی بندی و ترکیب از رسم الخط ایرانی الگوبرداری نشده و از زیبایی آن کاسته شده است.

نوروز (جشن بهاران): برگزاری نوروز در میان شیعیان پاکستان مرسوم است با این تفاوت که مدت آن فقط کی روز است. برخی خانواده‌ها انداختن سفره هفت سین و گل سرخ هنگام تحویل سال و پوشیدن لباس نو و هدیه به فرزندان و اقوام را جزو سن ته‌های خود میدانند، اما جشن بهاران با اشتراک‌هایی با حال و هوای مردم ایران در بهار قرابت‌هایی دارد.

اشتراکات دینی: آیین سوگواری، عید فطر و عید قربان میان هر دو کشور مشترک است. همچنین، برپایی محافل سوگواری در محرم، سینه زنی و آیین تعزیه مشابه ایران است. دو عید قربان و فطر نیز مانند ایران برگزار میشود. برپایی نماز عید، جشن و سور و شادمانی و دیدار خویشاوندان و دوستان نیز از سنت‌های مشترک است (کیانی و همکاران، ۱۳۹۸).

عوامل اقتصادی

پروژه احداث خط لوله گاز ایران به هند از طریق خاک پاکستان: ایران قلب خاورمیانه است و به واسطه موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک، از بهترین گزینه‌های انتقال انرژی اگر ایران و پاکستان درباره احداث خط: گاز به هند (بازار مصرف) است (آدمی، ۱۳۸۹). لوله گاز به هندوستان به توافق برسد، از نظر اقتصادی به هم نزدیک م‌یشوند. با

توجه به اینکه امروزه بیشتر مناسبات سیاسی کشورهای جهان به سمت ژئواکونومیک (اقتصادمحور) پیش می‌روند، همین روابط اقتصادی باعث شکل‌گیری روابط سیاسی پایدار می‌شود. هرچند قدرت‌های فرمانطقه‌ای مانع این کار می‌شوند.

ساختن بندر در خلیج گواتر برای دسترسی به اقیانوسیه شرق آسیا و آب‌های آزاد: هرچند ایران و پاکستان اختلافات عمد‌های در زمینه مرزهای خشکی ندارند، ولی در مسئله مرز دریایی این دو کشور در خلیج گواتر هنوز به نتیجه نرسیده‌اند و اگر این امر تحقق پیدا کند، می‌تواند روابط دو کشور را مطلوب سازد (اخباری و نامی، ۱۳۸۸).

بندر چابهار ارتباط تجاری دریای عمان و اقیانوس هند: استان سیستان و بلوچستان از دو منطقه سیستان و بلوچستان تشکیل می‌شود. منطقه سیستان به مساحت ۸۱۱۷ کیلومترمربع در قسمت شمالی این استان و حوزه مسطح و مسدودی است که از آبرفت‌های دلتای قدیمی و فعلی رود هیرمند تشکیل شده است. منطقه سیستان در ایران از سه شهر زابل، زهک و هیرمند تشکیل می‌شود. منطقه بلوچستان با مساحت ۱۷۹ / ۳۸۵ کیلومترمربع منطقه وسیع کوهستانی است که حد شمالی آن کویر لوت و حد جنوبی آن سواحل دریای عمان است. این استان با داشتن ۱۱/۴ درصد از مساحت کل کشور، ۲۷ درصد جمعیت را در خود جای داده و یکی از کم‌تراکم‌ترین استان‌های کل کشور محسوب می‌شود. در ضمن با ۱۱۰۰ کیلومتر مرز خاکی از شمال به استان خراسان، از مشرق به کشورهای پاکستان و افغانستان، از مغرب به استان‌های کرمان و هرمزگان محدود می‌شود و با ۳۰۰ کیلومتر نوار ساحلی در جنوب دریای عمان، سیستان و بلوچستان، عمان، به دریاهای آزاد نیز راه دارد (هادیان ۱۳۸۶). بندر چابهار با مساحت ۱۱ کیلومترمربع در کنار دریای عمان و اقیانوس هند قرار گرفته است. این بندر از جانب شمال به شهرستا نه‌های ایران شهر و نیک شهر، از جنوب به دریای عمان، از شرق به پاکستان و از غرب به استان‌های کرمان و هرمزگان محدود می‌شود. بندر چابهار بهترین کرانه اقیانوسی و معتدل‌ترین آب‌وهوا در سواحل جنوب کشور ایران و استان را دارد که با شیب حدود یک و نیم درصد به خلیج چابهار و دریای عمان منتهی می‌شود. موقعیت جغرافیایی چابهار تحت تأثیر جریان‌های هوایی گوناگون مانند بادهای موسمی مونسون شبه‌قاره هند، جبهه‌های استوایی و مرکز کم‌فشار و جبهه‌های غربی با منشأ مدیترانه است. با توجه به محسو سنبودن فصول پاییز و سبز ماندن درختان در این منطقه، فصول چهارگانه تقریباً به فصل بهار تشبیه می‌شود و از این رو، این منطقه به چابهار معروف شده است. این بندر از لحاظ عرض جغرافیایی، هم‌عرض بندر میامی در شبه‌جزیره فلوریدای آمریکا و دارای شرایط آب‌وهوایی کاملاً مشابه است. متوسط دمای ۲۳ درجه و میانگین آن بین ۳۴ و ۱۰/۵ درجه متغیر است و نسبت به بندرعباس و دیگر بندرها جنوبی ایران در سواحل خلیج فارس خوش‌آب و هواتر هست.

بندر چابهار می‌تواند با احداث یک شبکه حمل‌ونقل هوایی و زمینی از شمال به کشورهای افغانستان و آسیای مرکزی متصل شود و این اتصال را از طریق دریا کامل کند. به دلیل همین موقعیت استراتژیک یک گذرگاه ارتباطی بین کشورهای محصور در خشکی در همسایگی شمال ایران و سایر کشورهای جهان به خصوص جنوب و شرق آسیا ایجاد نماید. به دلیل وجود این تنها بندر اقیانوسی، براساس نظریه کارشناسان سازمان ملل، ایران یکی از ۱۴ نقطه استراتژیک جهان است؛ زیرا می‌تواند منافع ۱۱ کشور همسایه ایران را درگیر خود کند (موسوی و نایب‌پور، ۱۳۹۵).

نکته مهم دیگر این است که بندر چابهار به علت خارج بودن از تنگه هرمز و واقع شدن در آب‌های آزاد و اقیانوس هند از محیط پرتنش خلیج فارس دور است و م‌یتواند به یک بندر استراتژیک در مواقع بحران در خلیج فارس تبدیل شود. وجود مرزهای دریایی طولانی ایران در دریای عمان و به ویژه بندر چابهار که حدوداً ۳۹ درصد مرزهای دریایی ایران در دریای عمان را تشکیل می‌دهد، آن را به یک پتانسیل خوب اجرای طرح آمایش سرزمینی مناسب با رویکرد دریایی تبدیل کرده است. براساس آخرین اعلام سازمان ملل، چابهار از میان سه شاه راه شمال، جنوب، بهترین مزیت ترانزیتی را در جهان دارد و به علت موقعیت ویژه ساحلی و لنگرگاهی، یکی از ۱۰۰ بندر مهم جهان به شمار میرود که قابلیت تبدیل به یک بندر بزرگ و هاب منطق‌های را دارد (همان: ۱۹۸). با توجه به این توضیحات، استفاده از قابلیت‌های بالقوه سرزمینی از طریق ترانزیت و جذب سرمایه‌های تجاری و بازرگانی، یکی از مهمترین برنامه‌های توسعه بندر چابهار و حتی استان سیستان و بلوچستان است. این در حالی است که در کنار مرزهای جنوب شرقی ایران، دولت پاکستان با کمک چینی‌ها و به سرعت در حال سرمایه‌گذاری و توسعه بندر و منطقه آزاد گوادر است. نباید این فرصت را به پاکستان داد تا کشورهای محصور در خشکی آسیای میانه و افغانستان را به سمت خود بکشاند. جایگاه اقتصادی و جغرافیایی این پهنه از سرزمین ما می‌تواند نقطه اوج تأمین منافع ملی در استان و ایران اسلامی باشد. اگر سیاست، اقتصاد، جغرافیا و امنیت یک منطقه بر منافع ملی یک کشور تأثیر گذارد، منافع راهبردی در آن منطقه را به همراه خواهد داشت. بندر چابهار این خصوصیت را دارد که منافع استراتژیک را در جنوب شرقی ایران و حتی ایران اسلامی تأمین کند.

بازارچه‌های مرزی: استان سیستان و بلوچستان هفت بازارچه فعال دارد که پنج بازارچه آن در مرز مشترک با پاکستان است. شامل میرجاوه در زاهدان، پیشین در سرباز، کوهک و جالق در سراوان، ریمدان در چابهار و همچنین دو بازارچه مرزی در مرز مشترک با افغانستان (میلک و گمشاد در هیرمند) دارد که نقش بسزایی در مبادلات بازرگانی با کشورهای همسایه دارند. علاوه بر بازارچه‌های فعال مذکور تأسیس و راه‌اندازی دو بازارچه مرزی دیگر شامل پسابندر در چابهار و میل ۴۶ در زابل نیز به تصویب هیئت دولت رسیده است و در مراحل جانمایی و ساخت است. موقعیت مرزی و وجود بازارچه‌های مرزی، ظرفیت مناسبی برای توسعه اقتصادی مناطق مرزی به شمار می‌رود که باید به طور بهینه از آن استفاده شود. تأمین امنیت مرزها و راه‌اندازی بازارچه‌های مرزی بین دو کشور، نقش مهمی در کاهش ناامنی و قاچاق در مرزهای ایران و پاکستان دارد (محمدی و احمدی، ۱۳۹۵)..

عوامل سیاسی

نقش ایران در حل مناقشات هند و پاکستان: یکی از اختلافات میان پاکستان و هندوستان است. کشمیر یکی از قدیمی‌ترین «کشمیر» که سال‌هاست ادامه دارد، اختلاف بر سر ناحیه بحران‌های حل‌نشده به جای مانده از دوره استعمار است و با وجود اینکه برای این سرزمین اجرای قاعده حق تعیین سرنوشت در قطعنامه‌های شورای امنیت پی‌شبینی شده، اما با توجه به فراز و فرودهای مختلف و پیچیده منطق‌های و بین‌المللی سرنوشت این منطقه به دست فراموشی سپرده شده است. علت ناکارایی این قاعده که ابتدا با قطعنامه ۱۵۱۴ برای استعمارزدایی تصویب شد، ولی امروزه فراتر از آن مورد استفاده قرار می‌گیرد، عدم وجود کنوانسیون یا معاهده بین‌المللی ویژه این اصل است. حق تعیین سرنوشت نباید با قاعده آمره تداخل داشته باشد، اما امروزه بسیاری از حقوق دانان به خصوص طرفداران «تمامیت ارضی»

حقوق بشر بر این باور هستند که هیچ قاعد های مقدس تر و آمران هتر از حرمت انسان و حقوق شهروندان نیست. یکی از مشکلات فعلی خاورمیانه نیز تفسیر همین دو حرف است (عجم، ۱۳۹۶).

در مباحث علوم سیاسی یکی از مواردی که باعث تحکیم روابط و همچنین همگرایی در بین کشورها می شود، میانجیگری یک کشور در اختلافات به وجود آمده در بین واحدهای سیاسی است. میانجی گری ایران در حل و فصل اختلافات به وجود آمده بر سر منطقه کشمیر بین پاکستان و هند طی سال های گذشته از مواردی هست که می توان به عنوان گرایش های همگرایانه در روابط بین دو کشور به حساب آورد.

کنترل عوامل فرامنطقه ای: در شرق ایران کشورهای پاکستان و افغانستان قرار گرفته اند. افغانستان کشوری است که قریب به سه دهه دچار ناامنی و هرج و مرج شده است. با ظهور گروه طالبان، این کشور وضعیت بسیار خطرناکی پیدا کرده بود و این خود بهانه حضور قدرت های سلطه گر به ویژه آمریکا در منطقه شد. آمریکاییان با ساقط کردن گروه طالبان و حضور فیزیکی در این کشور، به توطئه چینی علیه منطقه و ایران اسلامی مشغول هستند.

پاکستان هم در چند دهه اخیر به شدت موردتوجه آمریکا قرار گرفته است و علاوه بر حضور آمریکا در این کشور، پاکستان به سلاح اتمی هم مجهز است که با منافع ملی جمهوری اسلامی ایران در سطح وسیعی تعارض دارد.

رهبر معظم انقلاب، در دوره های مختلف سعی کرده با آگاهی دادن به دو ملت، از ترفند استعمارگران غربی پرده بگشاید و توطئه های آن ها را خنثی کند تا از این طریق روابط دو کشور همچنان پایدار و استوار بماند. ایشان در همین رابطه فرمودند: مسائل پاکستان از مسائل عمومی و اهداف و مسائل اسلامی ما به هیچ وجه جدا نیست. همیشه ارتباط مخصوصی بین دو ملت ایران و ملت پاکستان بوده است. انشاءالله روزبه روز هم این ارتباط مستحکم تر خواهد شد. در واقع، ملت پاکستان از مسلمانان پاکستان «مخصوصاً شیعیان» برای ملت ما در مسائل انقلاب، یک وزنه و یک پشتوانه بوده اند. از اول انقلاب همین طور بود، باز هم هست و انشاءالله بعد از این هم خواهد بود. در پاکستان دشمنان اسلام نفوذ زیادی دارند. یک پایه و ریشه استعماری از دوران انگلیسی ها در آنجا هست که بعد هم به آمریکایی ها و به بقیه ایادی استکبار منتقل شده است. به نظر ما مبنای کار هم ایجاد تفرقه است. همان شعار تفرقه بینداز، حکومت کن که انگلیسی ها از اول ورود به شبه قاره هند طبق آن عمل کردند. من اعتقاد این است که ایمان اسلامی مردم پاکستان از بسیاری از مردم کشورهای اسلامی شاید بشود گفت که از اکثریت قریب به اتفاق کشورهای اسلامی عمیق تر است (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از فرماندهان و مسئولین نزاجا، آذر ۱۳۸۷). بازگویی نقشه های شوم توطئه گران غربی به ویژه آمریکا در پاکستان توسط ایران، یکی از راه هایی است که می تواند نقشه های دشمنان اسلام را آشکار کند. پاکستان هم با مهار فرقه گرایان متعصب می تواند آرامش را به کشورش بازگرداند تا از این طریق از نفوذ آمریکایی ها که با شعار ایجاد آرامش در پاکستان به این کشور آمده اند، جلوگیری نماید.

مبارزه علیه تروریسم: افغانستان که یکی از بزرگترین جبهه های فعالیت تروریست ها در جهان محسوب می شود، در سیزده سال گذشته که صحنه رویارویی آمریکا و ناتو با گروه طالبان بوده و خسارات بسیاری را متحمل شده است. با توجه به اینکه فعالیت گروه طالبان و گروه های وابسته با آن از مرزهای افغانستان فراتر رفته و بخشی از منطقه را تحت تأثیر قرار داده است، دولت این کشور از بی توجهی جامعه جهانی به مقابله با پدیده افراط گرایی نگرانی زیادی دارد.

کارشناسان می‌گویند که با توجه به سابقه اختلافات میان پاکستان و افغانستان و اتهام‌های مکرر افغانستان به اسلام آباد در خصوص حمایت از تروریسم که مهم‌ترین عامل ادامه جنگ و خشونت در افغانستان ارزیابی شده «محمد اشرف غنی»، به طور غیرمستقیم به نقش پاکستان در مقابله با افراط‌گرایی اشاره کرده است.

بر مبنای سیاست‌های مدرن استخباراتی جهانی، چنین پنداشته می‌شود که هدف از فرستادن گروه تروریستی داعش یا همان دولت اسلامی در عراق و شام، تخریب اوضاع سیاسی و امنیتی کشورهای آسیایی میانه، تخریب اوضاع امنیتی کشورهای همسایه با روسیه شامل تاجیکستان، ازبکستان، قرقیزستان و ترکمنستان نیز است که با این جنگ فرسایشی، اهداف آن‌ها تحقق می‌یابد.

همچنان کشورهای جنگ‌افزای جهانی تلاش دارند تا اوضاع امنیتی کشور ایران را به کمک جندالله که در افغانستان و پاکستان پنهان شده است، خراب سازند و جنگ مذهبی سنی و شیعه را در کشور ایران دامن بزنند و با استفاده از اسلام تسنن و تشیع می‌خواهند تا کشورهای ایران، عراق، سوریه، لبنان، افغانستان، پاکستان و ایران را به یک جنگ تباه کننده بکشانند.

مردم افغانستان هیچ دورنمایی از زندگی مسالمت‌آمیز و مرفه ندارند، زیرا «به گفته تاننر آنچه آمریکا و متحدان واشنگتن در ناتو به آن علاقه مند بوده اند، در برقراری جنگ و آموزش نیروهای نظامی خود در یک میدان جنگ نظیر افغانستان و استفاده از آنان در سایر نقاط خلاصه می‌شود. همچنین برای ایجاد صلح و آرامش در افغانستان و نابودی گروهک‌های «تروریستی هیچ‌گونه علاقه و دل‌چسپی ندارند افغانستان در این گیرودار، میدان خیزش بلاها و تاخت‌وتاز تروریست‌ها شده است. از این رو، ضروری است تا یک ستاد مشترک و یک نیروی افزارمند ارتشی مشترک میان کشورهای افغانستان، پاکستان، ایران، ترکمنستان، تاجیکستان، قزاقستان، قرقیزستان، چین و روسیه در شمال افغانستان ایجاد شود و با استفاده از همه امکانات در نابودی گروهک‌های تروریستی تلاش شود. اگر چنین ستاد مشترک و چنین ارتش مشترک و نیرومندی در افغانستان ایجاد نشود و این گروهک‌های تروریستی از بنیاد نابود نشوند و کشورهای آسیای میانه، چین، روسیه و ایران نظاره‌گر باشند، با اشغال شمال افغانستان، توسط این سازمان‌های تروریستی شاهد خرابی اوضاع در داخل این کشورها حتی روسیه خواهیم بود. در سال ۲۰۱۴ م، رؤسای جمهوری ایران، افغانستان و پاکستان در اجلاسی در تهران موافقت کردند که به طور مشترک با شورش و تروریسم مبارزه کنند، درحالی که مقام‌های غربی، پاکستان و ایران را متهم به همکاری با طالبان می‌کنند. مناطق قبایلی پاکستان پناه‌گاه جنگجویان طالبان و القاعده هستند. همچنین، مقام‌های افغانستان گفته‌اند که کشورهای همسایه ایران و پاکستان درباره امضای پیمان استراتژیک میان آمریکا و افغانستان نگران هستند. ایران صریحاً از حضور نیروهای بین‌المللی در افغانستان انتقاد می‌کند و آن‌را اشغال می‌خواند. ایران و پاکستان در ماه‌های اخیر در تلاش توسعه روابط دوجانبه بوده‌اند. اخیراً مقام‌های دو کشور به‌طور مرتب با یکدیگر دیدار می‌کنند (پیشگاهی فرد، ۱۳۸۶).

مهمترین چالش‌های محیط داخلی پاکستان

ارتش: بزرگ‌ترین، قوی‌ترین و تأثیرگذارترین نهاد قدرت در پاکستان، ارتش این کشور است. در ظاهر به نظر می‌رسد نیروهای مسلح و از جمله ارتش، طبق قانون اساسی پاکستان حق دخالت در امور سیاسی را ندارند، اما نظام سیاسی-اجتماعی پاکستان به گونه‌ای است که به اعتقاد کارشناسان و تحلیلگران سیاسی، ارتش کلیدی‌ترین نهاد

سیاسی این کشور به شمار می‌رود (امامی، ۱۳۷۸). در پاکستان، حدود ۵ درصد تولید ناخالص ملی به مقوله‌های دفاعی اختصاص یافته است که کمابیش دو برابر درصد بودجه نظامی هند است (دهشیار، ۱۳۸۶).

احزاب سیاسی: احزاب سیاسی، از کانون‌های مهم قدرت در پاکستان به شمار می‌روند. در پاکستان، مشکل اساسی وجود رژیم اقتدارگرا، ناشی از احزاب سیاسی در این کشور است (کوشکی و حسینی، ۱۳۹۳).

اگرچه پاکستان احزاب متعددی دارد، به طور کلی محور اصلی احزاب، حول دو حزب قدرتمند مسلم لیگ و مردم متمرکز شده است. سازمان‌ها و گروه‌های اسلام‌گرا: با نگاهی به سازمان‌ها و گروه‌های اسلام‌گرا در صحنه سیاسی و اجتماعی پاکستان، دو دسته گروه اسلامی قابل تمایز است. دسته اول گروه‌هایی که می‌توان آن‌ها را احزاب و گروه‌های مذهبی رسمی نامید. این‌ها معتقد به اصلاح از طریق سازوکارهای دموکراتیک و قانونی هستند و اهداف و آرمان‌های مورد نظر خود را به شیوه‌های مسالمت‌آمیز دنبال می‌کنند و کمتر به خشونت روی می‌آورند. از احزاب و گروه‌های این دسته می‌توان به جماعت اسلامی، جمعیت علمای اسلامی، جمعیت اهل حدیث و تحریک جعفریه پاکستان اشاره کرد (عباس، ۲۰۰۴). دسته دوم، گروه‌های افراطی و ستیزه‌جو هستند. این گروه‌های تندرو برخلاف نیروهای مذهبی رسمی، تنها راه برای رسیدن به آرمان‌های خود را جهاد خشونت‌بار می‌دانند. گروه‌های جهادی کشمیر از این دسته‌اند. برخی از احزاب عمده گروه‌های ستیزه‌جو عبارت‌اند از: حرکة المجاهدین، لشکر طیبه، جیش محمد و مجاهدین البدر. طبق برخی آمارها، دو گروه اسلام‌گرای لشکر طیبه و حرکة المجاهدین، بیش از ۱۸۰ مدرسه در اختیار دارند که بیش از ۲۶ مورد از این مدارس در داخل پاکستان قرار دارند. دسته دوم از این گروه‌ها نیز به طور سنتی فرقه‌ای‌اند؛ این دسته شامل گروه‌های ضد شیعی لشکر جهنگوی و سپاه صحابه است. دسته سوم، گروه‌های شبه نظامی ضد دولتی‌اند. مهم‌ترین آن‌ها ارتش آزادی‌بخش بلوچستان است که در تعقیب اهداف سیاسی خود دولت را هدف خشونت قرار داده است (فایر، ۲۰۰۴).

مشکلات اقتصادی: نزدیک به ۲۴ درصد از جمعیت ۱۷۶ میلیونی نفری پاکستان زیر خط فقر زندگی می‌کنند (جاوید، ۲۰۰۹). دهه‌ها اختلاف سیاسی داخلی و سرمایه‌گذاری کم خارجی موجب بروز مشکلات عمده اقتصادی در پاکستان شده است. بیش از یک پنجم صادرات پاکستان و دویستم اشتغال داخلی، وابسته به کشاورزی است. طی سال‌های گذشته، رشد کم اقتصادی، تورم بالا و تعدیل در بازار مواد غذایی به دلیل بی‌ثباتی‌های سیاسی و اقتصادی، سبب فقر در پاکستان شده است. باید گفت طی یک روند منطقی، اقتصاد پاکستان همچنان با چالش‌های بلندمدتی در بخش آموزش و پرورش، بهداشت و درمان، کشاورزی، کمبود انرژی گاز و برق و وابستگی به کمک‌های خارجی مواجه است (کتاب واقعیت‌های جهان سازمان سیا، ۲۰۱۵)؛ برای مثال، مطابق آمار و اطلاعات مربوط به شاخص‌های توسعه انسانی در سال ۲۰۱۳، پاکستان از میان ۱۸۷ کشور جهان رتبه ۱۴۶ را به خود اختصاص داده است. همچنین ۵۲ درصد مردم این کشور، محرومیت چندبعدی دارند (شاخص‌های توسعه انسانی پاکستان، ۲۰۱۴).

خسارت‌های ناشی از بلایای طبیعی: پاکستان کشوری سیل‌خیز است و تاکنون سیل خسارت‌های اقتصادی و انسانی زیادی را بر این کشور وارد کرده است؛ برای نمونه، بر اثر سیلی که در سال ۲۰۱۰ در پاکستان به وقوع پیوست، حدود یک پنجم زمین‌های کشاورزی به زیر آب رفت. حدود یک میلیون خانه ویران شد و یک دهم جمعیت پاکستان (حدود ۲۰ میلیون) در شرایط بدی به سر می‌بردند. همچنین هنوز ۸۰۰ هزار خانوار بی‌سرنپناه مانده‌اند. سیل ۲۰۱۰

همچنین بر دو شاخص مهم تورم و تولید ناخالص ملی اثر گذاشت؛ به نحوی که تورم از ۲ / ۹ درصد به ۱۱/۲ درصد و تولید ناخالص ملی با روند کاهشی از ۴/۱ درصد به ۳/۲ درصد رسید. در اثر وقوع این سیل، بسیاری از جاده‌ها، خطوط راه آهن و شبکه‌های ارتباطی از بین رفت. پیش‌بینی شده است بر اثر این فاجعه، بدهی پاکستان که تا سال ۲۰۱۰ به میزان ۵۵/۵ میلیارد دلار بوده است، تا سال ۲۰۱۶ به ۷۳ میلیارد دلار برسد (کلود و پیر، ۲۰۱۲).

روابط ایران و هند

منافع مشترک جمهوری اسلامی ایران و هند در حوزه‌های اقتصادی، استراتژیک و امنیتی، لایه‌های اصلی این روابط می‌باشند. هند در چارچوب سیاست نگاه به غرب و نگاه به شمال که بر دیپلماسی اقتصادی انرژی متمرکز است، به ایران به عنوان شریکی مهم می‌نگرد. در زمینه مبارزه با باطلان و ثبات افغانستان، ثبات کشورهای میانه، دو دولت، منافع مشترکی دارند و علیه تجدید نظر طلب غیر دولتی در منطقه همکاری مشترک دو جانبه دارند. ایران، دسترسی هند را به بازارهای افغانستان و آسیای میانه فراهم کرده و همچنین دسترسی هند به قفقاز و اروپا را آسان کرده. هند و ایران در زمینه طرح‌های حمل و نقل دریایی، زمینی و خطوط راه آهن با یکدیگر همکاری می‌کنند (نیاکوئی و بهرامی مقدم، ۱۳۹۴). هند سعی نموده روابطی راهبردی با دولت‌های محیط پیرامونش برقرار کند. چین و پاکستان دو رقیب راهبردی در محیط پیرامونی اش هستند؛ و هند در صدد بوده که به قدرت بی‌رقیب اقیانوس هند تبدیل شود. هند منافع مشترکی در زمینه مبارزه با افراط‌گرایی اسلامی، قاچاق مواد مخدر در افغانستان و آسیای میانه دارد (جلال پور و همکاران، ۱۳۹۵).

روابط پاکستان و آمریکا

پاکستان و ایالات متحده آمریکا از سال‌های پیش از تشکیل پاکستان، از روابط نزدیک و دوستانه برخوردار بوده‌اند. به رغم فراز و نشیب‌های میان دو کشور، پاکستان همیشه آمریکا را حامی خود در مقابل اتحاد جماهیر شوروی سابق و هند دانسته و در مقابل، آمریکا را به پاکستان همچون مانعی در برابر نفوذ کمونیسم و شوروری می‌نگریست. بعد از یازده سپتامبر تصمیم پاکستان به طرفداری از آمریکا با هدف تعقیب چهار خواسته کلیدی برای پاکستان صورت گرفت.

-محافظت از موشک‌ها و تسهیلات اتمی پاکستان

- رشد اقتصادی

- افزایش امنیت

- حل بحران کشمیر

رابطه پاکستان و آمریکا تا زمانی که خللی در امنیت ملی ایران به وجود نیامد، برای ایران نگران‌کننده نیست؛ اما پاکستان نیز باید از اقداماتی که حساسیت ایران را بر می‌انگیزد خودداری نماید (جلال پور و همکاران، ۱۳۹۵).

تنش زدایی با عربستان سعودی، پیش‌شرط همگرایی ایران و پاکستان

بی شک تنش‌زدایی با عربستان سعودی می‌تواند نقش بسزایی در روابط ایران و پاکستان ایفا کند. عربستان سعودی در پاکستان دارای نفوذ گسترده‌ای است. نفوذ عربستان در پاکستان بر همه شئون سیاسی، دینی، اقتصادی، فرهنگی و ... آشکار و غیر قابل انکار است. عربستان سعودی در بسیاری از روزهای سخت و از جنگ شوری در افغانستان گرفته تا تحریم‌های بین‌المللی غرب علیه برنامه هسته‌ای پاکستان، همواره تنها حامی جدی پاکستان بوده است. سطح روابط تجاری پاکستان با عربستان حدود ۵۹ میلیارد دلار برآورد شده است. فقط در طول پنج سال گذشته (۲۰۰۹ تا ۲۰۱۴) عربستان ۲۷۰ میلیون دلار در حوزه‌های مختلف پاکستان مثل: انرژی، فناوری اطلاعات و ارتباطات، مواد غذایی، کشاورزی و ... سرمایه‌گذاری کرده. قابل ذکر است ۳۷ درصد از سهم سرمایه‌گذاری خارجی پاکستان، متعلق به عربستان است. (Ahmad & Faisal, 2014).

پاکستان نیز عربستان را شریک استراتژیک خود می‌داند و در تمرکز با مسائل عربستان بسیار حساس است. در پی تجاوز هوایی عربستان به یمن در ۶ فروردین ۱۳۹۴، پرویز مشرف نخست‌پاکستان روابط بسیار: وزیر وقت پاکستان در جریان نشست بلندیپایه در اسلام‌آباد گفت دوستانه و نزدیکی با دولت ریاض و سایر کشورهای عضو شورای همکاری حوزه خلیج فارس دارد. هرگونه تهدید علیه عربستان با واکنش سریع و شدید از جانب اسلام‌آباد پاسخ داده می‌شود. (Dawn News, 2015) پاکستان نه خواهان از دست دادن عربستان با مزایای فراوانش است و نه خواهان تنش با ایران با ۹۰۰ کیلومتر مرز مشترک، فرهنگ و قومیت مشترک است (احمدی، ۱۳۹۴).

می‌توان گفت با افزایش نگرانی‌های عربستان سعودی درباره تغییر توازن قوا در منطقه خاورمیانه به نفع ایران، دولت پاکستان بر روی طناب حرکت می‌کند، از سویی سعی دارد تا روابط خود با ایران به عنوان کشور همسایه را گسترش دهد و از سوی دیگر روابطش با عربستان سعودی را حفظ کند (ملازهی، ۱۳۹۳). باید گفت اوج گیری رقابت‌های شیعه - سنی (بعد از تحولات بهار عربی به ضرر هر دو کشور ایران و عربستان بوده است. (Barezgar, 2013).

با توجه به موارد یاد شده، تنش‌زدایی میان عربستان و ایران به واسطه دوستی این کشور با پاکستان و با میانجی‌گری پاکستان تا حد زیادی تهدیدات ناشی از افراطی‌گری گروه‌های رادیکال را از بین می‌برد عربستان دارای بیشترین نقش در ترغیب و سازماندهی گروه‌های تهدیدکننده ایران و شیعه (سپاه صحابه، لشکر جهنگوی، طالبان و...) در پاکستان است. ایران به حداقل رساندن تهدیدات مرزهای شرقی خود به واسطه کنش‌خشن این گروه‌ها به تعمیق روابطش با عربستان بپردازد.

ایران و پاکستان و لزوم حل بحران سیاسی افغانستان

پاکستان همیشه در دام تصورات نادرست است و با وجود تغییرات در عناصر و عوامل تعیین‌کننده در سیاست خارجی سیاست انعطاف‌ناپذیر و مبتنی بر خشونت و برهم‌زدن نظم افغانستان بنا بر همسایگی پاکستان در -۷۲: منطقه و همسایگان شده است (فرزین‌نیا، ۱۳۸۳). سال‌های جهاد و مقاومت و پس از ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ میلادی همیشه نقش یک کشور حایل را بازی کرد. با توجه به‌چنین وضعیتی هر دو کشور ایران و پاکستان در هر سطحی که توانایی‌ها ی لازم برخوردار بودند به عمق استراتژیک خود در افغانستان دامن زدند. همسایگی افغانستان با منطقه حساس آسیای ج نوبی که به لحاظ ساختار قومیت‌ها و مذاهب مختلف، مشکلات اقتصادی، مشکلات امنیتی، رشد افراط‌گرایی و

تروریسم، امنیت انرژی و ... در این اواخر مستعد شدیدترین نوع بیثباتی در منطقه شده است. ناتوانی کشورهای آسیای جنوبی در مهار عوامل بی ثباتی باعث شده که بیشترین مشکلات با افغانستان باشد. افغانستان کماکان زمین بازی بحران منطقه ای لاینحل است. بیشک پیامد بحران و بی ثباتی در افغانستان بیش از هر کشوری، دامن گیر ایران و پاکستان است که بیش از اینکه به بحران افغانستان دامن بزنند به رهیافت منطقی تری در جهت حل مسائل افغانستان بیندیشند. بحران افغانستان و ثبات امنیت این کشور بیش از اراده هر کشور ثالثی و حتی هر قدرتی در صلاحیت همسایگان با نفوذ و ذی صلاح است. ایران و پاکستان بیش از دیگران صلاحیت دارند. چنین منطقی یادآور نطق تاریخی ژنرال ایوب خان است. در ۷ اوت ۱۹۶۲، ژنرال ایوب خان رئیس جمهور پاکستان، پیشنهاد کنفدراسیونی از سه کشور ایران، پاکستان و افغانستان را مطرح کرد. وی طی نطق تاریخی اینگونه گفت: باید بین ایران، پاکستان و افغانستان رابطه نزدیک تری باشد؛ تا این سه کشور از لحاظ داخلی مرفع و از لحاظ خارجی محفوظ بمانند. وی گفت که مردم پاکستان، ایران و افغانستان از یک نژاد اند و بین آنها ریشه عمیق تاریخی و فرهنگی وجود دارد، به عقیده وی مردم این سه کشور برای دفاع در مقابل فشارهای خارجی و سعادت خود این اتحاد را می پسندند مشروط به اینکه حاکمان آنها اجازه دهند (بهمنی قاجار، ۱۳۸۵) ایران و پاکستان در کنار افغانستان باید به شکلی مثلی واحد باشند. باشند. تمرکز بر مشترکات و منافع متقابل می تواند رهنمودی برای یافتن یک راه حل متعارف باشد. تکیه بر فرهنگ مشترک، مرز و جغرافیای و امنیت مشترک میتواند پیش فرض هایی از راه حل های گوناگون باشند. نباید فراموش کرد به لحاظ تمدنی بخش اصلی از جمعیت هر سه کشور ایران و افغانستان از نژاد آریایی است. افتخارها و اسطوره های مشترکی، مانند: جمشید (یمه)، سام و نریمان، رستم دستان و فرامرز، میراث مشترک هر سه کشور است (بهمنی قاجار، ۶۳: ۱۳۸۵). غیر از این دو کشور ایران و پاکستان جمعیت کثیری از پناهندگان افغان را پذیرفته‌اند که به علت وجود نا امنی در افغانستان و نبود زیرساخت های اقتصادی برای ادامه معیشت قادر به بازگشت به کشور خود نیستند و این امر هزینه ی سنگینی را به دو کشور تحمیل کرده. وجود ناامنی داخلی در افغانستان زمینه ساز به وجود آمدن بحران امنیتی در دو کشور ایران و پاکستان می شود. روی آوردن گروه هایی از مهاجرین به کارهای خلاف مثل، قاچاق مواد مخدر، دزدی، انسان ربایی و غیره، وحشت را در بین مردم دو کشور ایران و پاکستان ایجاد و امنیت داخلی را شکننده می سازد (پورخسروانی، ۱۳۸۵). همکاری ایران و پاکستان با یکدیگر و تلاش در جهت جذب همکاری دیگر کشورهای منطقه ای وجهانی برای بازگرداندن آرامش به درون افغانستان و کمک به ایجاد زیر ساختهای اقتصادی و تحولات فرهنگی اجتماعی در این کشور می تواند موجب ایجاد فضای با ثبات در این کشور گردد. ضروری است با خروج احتمالی نیروهای آمریکا از افغانستان، ایران و پاکستان به جای سیاست های متضاد گذشته در افغانستان، بی شک ایران و پاکستان بیش از (Khanyari, 2014). سیاستهای همسو و مکملی را دنبال کنند دیگران قادرند به خروج بحران از افغانستان یاری رسانند. به طور حتم ثبات افغانستان، ضمن بخشیدن امنیت به این کشور، میتواند تا حدود زیادی بر تنش زدایی روابط ایران و پاکستان نیز اثر گذارد.

همگرایی هند- پاکستان و ایران بر مبنای وابستگی های متقابل

توجه ایران به منطقه آسیای جنوبی دیدی استراتژیک است. مهم ترین مؤلفه ای که باعث می شود با وجود نقش ایران نوعی همگرایی بین دو کشور حاکم شود جایگاه منحصر به فرد ایران به لحاظ منابع انرژی است. صدور گاز ایران به کشورهای هند و پاکستان در جهت افزایش ظرفیت و تراز بازرگانی، اقتصادی و امنیتی منطقه به کار می آید و ایران با

داشتن یک سیاست تعامل سازنده و اصولی در راستای دستیابی به بازارهای تازه، میتواند زمینهای برای ایفای نقش در مناسبات و مبادلات منطقه ای و جهانی همسو با منافع ملی خود فراهم آورد. مناقشه سیاسی، مرزی، و حتی تهدیدات هسته ای، موانعی جدی بر سر راه روابط اقتصادی و تجاری در این منطقه است. ده ها سال پس از جدایی پاکستان، هر دو کشور هند و پاکستان، سیاستهای اقتصادی درونگرا را دنبال کرده اند. اما از زمان اکتشاف حوزه گاز عظیم پارس جنوبی، دولت ایران نقش خود را به منظور صادرات بیشتر انرژی (گاز) توسعه بخشیده است. کشورهای جنوب آسیا مانند هند و پاکستان با برخورداری از منابع اندک گاز طبیعی و تقاضای بالای انرژی در زمره بازارهای هدف ایران محسوب می شوند. پاکستان نقش بالقوه تأمین کننده ی این بازار را ندارد، اما مسیر ترانزیتی بالقوهای برای تأمین انرژی از ایران و آسیای مرکزی است. این مهم مستلزم احداث یک خط یا دو خط لوله جدید و سرمایه گذاری کلان برای آماده شدن زیر ساخت هاست که هم نوید بخش ثبات سیاسی است و هم امکان عملی شدن اقتصادی پروژه ها را تضمین می کند.

یکی از پروژه هایی که میتواند نقش همگرایی را برای سه کشور و به ویژه هند و پاکستان به وجود آورد، خط لوله صلح بود. با وجود فواید زیادی که این پروژه برای هر سه کشور ایران، پاکستان و هند دارد؛ ولی تا کنون اقدامات عملی جهت اجرای کامل طرح از طرف پاکستان انجام نگرفته است. تحریم های بین المللی علیه ایران، فشارهای عربستان سعودی بر دولت پاکستان، اختلافات دامنه دار و عدم اعتماد دولت های هند و پاکستان به یکدیگر، حضور رقبای منطقه ای (ترکمنستان، قطر، عمان) و ارائه پیشنهادات مطلوب تر دال بر فروش انرژی ارزان تر به پاکستان، از جمله عواملی اند که در به سرانجام نرسیدن پروژه خط لوله صلح بی تأثیر نبودند.

اختلافات و درگیری های قومی و قبیله ای، تروریسم، نا آرامی های سیاسی در داخل و در کشورهای همسایه؛ اختلاف ارضی و مرزی دو کشور، از مهم ترین عوامل تهدید کننده امنیت انرژی هندوستان از طریق مسیرهای انتقال پاکستان است. (Sahir & Qurehi, 2007). هرچند خط لوله صلح به احتمالی طرح شکست خورده ای باشد، ولی ضرورت واردات انرژی هند و پاکستان از ایران به هیچ وجه منتفی نیست. به احتمالی با شکست خط لوله صلح، هند مشتاق است که از طریق بستر دریای عمان از ایران گاز وارد کند. در صورتتوافق نهایی دو کشور، گاز ایران از طریق خط لوله ۱۴۰۰ کیلومتری زیردریایی به هندوستان صادر میکند که به عنوان طولانی ترین خط لوله انتقال گاز زیردریایی جهان به شمار می رود (Kumar, ۲۰۱۵). تقاضای گاز طبیعی هند از ۵۹ میلیارد مترمکعب در سال ۲۰۱۰ به ۱۸۶ میلیارد مترمکعب در سال ۲۰۳۵ افزایش یافت (شادیوند، ۱۳۹۲). غیر از این، ذخایر گاز پاکستان تا حدود ۱۶/۷ سال دیگر تمام می شود. (BP, 2014).

بنا به گزارش بریتیش ۱۶ پترولیوم BP در سال ۲۰۱۳، ایران با ۹/۳ درصد کل ذخایر نفت جهان، چهارمین دارنده بزرگ ذخایر نفتی جهان است (BP, ۲۰۱۳). این میزان نفت بر اساس گزارش ۲۰۱۵، نیز است. همچنین بریتیش پترولیوم (ژوئن ۲۰۱۵)، ذخایرگازی ایران را ۳۴ تریلیون متر مکعب اعلام کرد، که، ایران بر این اساس، ایران از نظر داشتن: بزرگترین دارنده منابع گازی جهان به شمار می رود (BP, 2015). ذخایر غنی انرژی های فسیلی و توان استخراج و صادرات جزو کشورهای مهم جهان قلمداد می شود، اهمیت این موضوع گویای این است که هند و پاکستان تأمین نیازهای انرژی خود به ایران نیاز دارند.

در آینده‌های نزدیک، نگرانی‌های انرژی‌های انرژیک (از حیث امنیت و منبع، مسیر و هزینه‌های تأمین)، هند و پاکستان را وادار به پذیرش مصالحه بکند، ضمن اینکه چنین طرحهایی می‌تواند در جهت کاهش ریسک سرمایه‌گذاری در منطقه؛ به همکاری منطقه‌ای، جذب سرمایه خارجی و شکوفایی اقتصادی منطقه جنوب آسیا کمک کند (سازمند و دیگران، ۱۳۹۳).

بی‌شک ایران به عنوان یکی از کانون‌های مهم انرژی، می‌تواند چنین نقشی را ایفا کند. به جرأت می‌توان گفت حل منازعات ارضی و مرزی (بحران کشمیر) دو قدرت اتمی هند و پاکستان تا حد زیادی می‌تواند، زمینه‌های ثبات منطقه‌ای را فراهم آورد، از این حیث ایران می‌تواند نقش اصلی را در روابط همگرایی هند و پاکستان داشته باشد.

نروم مشارکت واقعی ایران و پاکستان در گروه بندی‌های اقتصادی منطقه‌ای و جهانی

یکی از راه‌هایی که می‌تواند ابزار نزدیکی دو کشور را فراهم آورد مشارکت جدی دو کشور در سازمان‌های منطقه‌ای و جهانی است. از جمله‌ی این سازمان‌ها که هر دو کشور نیز در آن‌ها مشارکت دارند می‌توان به سازمان اقتصادی اکو و سازمان امنیتی - سیاسی شانگهای و کنفرانس اسلامی و سازمان کشورهای اسلامی در حال توسعه موسوم به (D-8) است. هر کدام از سازمان‌های نام‌برده، دارای کارایی و توانمندی‌های خاص خود است. سازمان اکو هم اکنون با ده عضو (حدود ۳۳۰ میلیون تن جمعیت دارد و با داشتن وسعت ۶۹۷۶۲۰۸ کیلومتر مربع کشورهای عضو از امکانات نفت، گاز و صنعت برخوردار است. سازمان شانگهای با مشارکت چین، روسیه، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان و ازبکستان به عنوان ششعضو اصلی، اضافه شدن مغولستان در سال ۲۰۰۴ و یکسال بعد با اضافه شدن سه کشور ایران، پاکستان و هند به عنوان عضو ناظر به عنوان یک سازمان قدرتمند (به واسطه سه قدرت چین، روسیه و هند) عمل می‌کند.

سازمان کنفرانس اسلامی، نیز امروزه به عنوان بزرگترین جامعه کشورهای مسلمان در جهان قلمداد می‌شود. این سازمان هم اکنون با داشتن ۵۷ کشور مسلمان عضو، ۷۴ درصد ذخایر نفت شناخته شده جهان و ۵۰ درصد ذخایر گاز جهان و با در اختیار داشتن تنگه‌ها و آبراهه‌ها و ۲۰ درصد از مناطق آبی و خاکی مهم جهان، ۵ میلیارد جمعیت، و ازپتانسیل بسیار بالایی در معادلات جهانی برخوردار است. به طور کلی روند شکل‌گیری سازمان کنفرانس اسلامی با روند کنونی نظام ژئوپلیتیک جهانی همخوانی دارد (مجتهدزاده، ۱۳۹۰).

سازمان کشورهای اسلامی در حال توسعه (دی-هشت) متشکل از هشت کشور مسلمان در حال توسعه: اندونزی، ایران، بنگلادش، پاکستان، ترکیه، مالزی، مصر و نیجریه است. همکاری‌های مورد نظر در این گروه بندی شامل: زمینه‌های صنعت، کشاورزی، مخابرات و اطلاعات، تجارت، علوم تکنولوژی، توسعه نیروی انسانی، بهداشت، توسعه روستایی، بانک داری به طور کلی پاکستان به علت نقص: و انرژی است (محرابی و اقتدارنژاد، ۱۳۹۳).

ژئوپلیتیکی و فقدان عمق استراتژیکو همچنین به دلیل گنجانده نشدن در محیط امنیتی خاورمیانه، اوراسیا و جنوب شرق آسیا (به علت ایجاد انسداد تصنعی توسط کشور هند) در کنار تلاش برای ائتلاف با غرب سعی در حضور نهادهای منطقه‌ای پیرامونی خود دارد (شایان، ۱۳۸۶).

از خطوط اصلی منافع پاکستان در این گروه بندی ها، تأکید بر طرح هایی است که قادرانده صورت بنیادین بر اقتصاد پاکستان مؤثر باشند (نظیف کار و نوروزی، ۱۳۸۲). ایران نیز با توجه به موقعیت خاص ژئوپلیتیک خاص خود مثل قرارگیری در دالان شمال - جنوب (دریای خزر - خلیج فارس)، توان بالقوه ارتباط انرژی و اقتصادی، میتواند نقش به سزایی در تأمین انرژی پاکستان و سایر کشورها است. ایران و پاکستان هر دو دارای پتانسیل های فراوانند که می توانند با مشارکت فعال در سازمان های مذکور روند هم گرایی و روبه جلویی را تجربه کنند. (محمدی و احمدی، ۱۳۹۵).

بحران های منشعب از پاکستان بخصوص تاثیر بنیادگرایی اسلامی

پاکستان از ایالات سند، بلوچستان، پنجاب و ایالت سرحد شمال غربی، منطقه مورد اداره پاکستان در کشمیر (کشمیر آزاد) نامیده می شود که در ساختار اداری سیاسی پاکستان قرار ندارد، تشکیل شده است. مناطق قبیله ای و قلمروهای قبیله ای از دیگر تقسیمات سیاسی هستند که از مولفه های فرهنگ پشتون است البته آن ها به پلیس، دادگاه ها و سیستم های مدرن در این مناطق جایگاهی ندارد (Zaman, Mansoor, 2016). مناطق قبیله ای به دلیل اجرای قوانین استعماری بریتانیا تا سال ۲۰۱۸ م و خودمختار بودن این منطقه از کشور اصلی پاکستان یکی از منزوی ترین و ناامن ترین مناطق پاکستان است (Khan Zeb, 2019: 1-24). شاخص های ضعیف توسعه مناطق قبیله ای عامل اصلی رادیکالیسم و گسترش آن در سایر نقاط پاکستان است (Khalid Aziz, ۲۰۱۵). از نظر کارشناسان، با توجه به بی عدالتی هایی که علیه پشتون ها صورت گرفته، تأثیر نظامی شدن مناطق قبیله ای بر منافع هندی ها در افغانستان و تروریسم بین المللی اجتناب ناپذیر خواهد بود (Umair, 2018). بی تردید ارائه خدمات دولتی به شهروندان مناطق قبیله ای اهمیت دارد و بر نگرش سیاسی آنها در مورد وضعیت آینده منطقه تاثیر گذاشته است (Governor, 2017). از این روست که وزارت دفاع آمریکا در نظر دارد برای کاهش شکاف جنسیتی در بخش آموزشی در مناطق فدرال قبیله ای دبیرخانه تاسیس کند و به ارائه خدمات بشردوستانه بپردازد.

در رابطه با دیگر واحدهای سیاسی پاکستان باید یادآور شد که مناطقی چون گیلجیت، چیترا و بالیستان جز مناطق شمالی هستند که نقش ناچیزی در سیاست داخلی پاکستان ایفا می کنند، تمامی چهار ایالات پاکستان ایالت های مرزی هستند و این بدان دلیل است که اصولاً همسایگان پاکستان در یک شرایط ژئوپلیتیکی قرار دارند و این کشور به دلیل وجود بنیاد های ژئوپلیتیکی که در مرزهای خود دارد در هر زمان ممکن است مسئولین محلی و کشوری را با مسائل جدی مواجه سازند، از این رو هر کنش و واکنش که در نوار مرزی کشور ایجاد شود مستقیماً نقش مهمی را در سیاست خارجی پاکستان ایفا خواهد کرد. بخصوص تاثیر گروه های افراطی گرای مذهبی در نواحی مرزی با افغانستان یعنی مناطق فدرال قبیله ای می تواند نقش بسزایی در گسترش ناامنی و صدور خشونت به فضای پیرامونی داشته باشد.

به اعتقاد کارشناسان مسائل امنیتی، منازعه فرقه ای در دهه ۱۹۸۰ م شکل نظامی سازمان یافته ای به خود گرفت که ریشه در برنامه موسوم به اسلامی سازی رژیم نظامی ژنرال ضیاء الحق دارد. در نتیجه تلاش برای بسیج افکار شیعه، چندی پس از برنامه اسلامی سازی حکومت آغاز شد. حرکت به سوی تاسیس دولت سنی حنفی که منعکس کننده هماوردهای فرقه مسلط بود باعث ایجاد احساس ناامنی در میان جامعه اقلیت شیعه شد و آنها را با دولت بیگانه ساخت و ترویج مکتب دیوبندی باعث تشدید منازعه فرقه ای شد. از این رو رژیم ضیاء به منظور مهار تهدید سیاسی اسلام گرایی شیعی به ایجاد اسلام گرایی سنی کمک کرد.

علاوه بر این یکی از وجوه برنامه اسلامی سازی ضیاء الحق که اهمیت بسیاری در رشد افراط گرایی فرقه ای در پاکستان داشت تاثیر آن در مدارس دینی این کشور بود، مدارس که بخش اعظم آنها مروج تعارض و ستیز فرقه ای بودند به محلی برای آموزش نیروهای ستیزه گر تبدیل شدند. در حکومت ضیاء و در برنامه اسلامی سازی وی برای نخستین بار در کشور بود که دولت از محل وجوه زکات و عشر برای گسترش آموزش دینی از این مدارس حمایت مالی کرد (عطایی و شهوند، ۱۳۹۱: ۹۱). ایجاد مدارس مذهبی و رشد افکار رادیکالیستی با حمله شوروی به افغانستان به همراه حمایت های مالی عربستان سعودی از گروه های افراطی و تزریق ایدئولوژی وهابیت در ذهن جوانان سنی افغان و پاکستان تاثیر تعیین کننده در رشد و گسترش روزافزون افراط گرایی داشته است (شفیعی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۸۵). از دیگر جلوه های افراطی گری در پاکستان، شکل گیری تحریک طالبان پاکستان است. طالبان پاکستان از پیچیده ترین نیروهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیتی این کشور و حتی جنوب آسیا به شمار می روند که به عنوان پدیده ای نسبتا نوین درباره آنها کمتر گفته شده است. جنبش طالبان پاکستان همانند چتر حمایتی کلیه مناطق فدرال قبيله ای را پوشش می دهد (Yusufzai, 2009). مراکز تخصصی در گروه های طالبان پاکستان وجود دارد که متمرکز بر آموزش به کودکان است. این موضوع نقش فرماندهان طالبان را در مساجد و مجالس مذهبی در تلقین مزایایی جهاد به کودکان را نشان می دهد (Ashraf, 2009).

اما آرمان نهایی طالبان پاکستان ایجاد یک دولت اسلامی مبتنی بر برداشت ها و تفاسیر غیرمنعطف از اسلام است. با توجه به این آرمان می توان فهمید که اکثر اعضای تشکیل دهنده طالبان از محیط فکری پاکستان تاثیر پذیرفته اند. آرمان ایجاد نظام اسلامی هدف اکثر اعضای تشکیل گروه های اسلامی پاکستان بعد از استقلال این کشور بوده است. ناکامی ایجاد نظام اسلامی در پاکستان و سرخوردگی گروه های اسلامی باعث شد که آنها از محیط داخلی پاکستان ناامید شوند و آرمان خود را در کشور همسایه یعنی افغانستان جستجو و عملی کنند. بستر شکل گیری طالبان پاکستان از نظر جغرافیایی و اجتماعی مناطق قبایل پشتون نشین پاکستان و افغانستان است. غالب آن ها پشتونه ای هستند که در مناطق شمال غربی پاکستان در مرز با افغانستان زندگی می کنند. طوایف پشتون جامعه ای را تشکیل می دهند که حتی در عصر حاضر بافت سنتی خود را حفظ کرده است. آداب و رسوم در واقع قوانینی نانوشته هستند که به شدت در این مناطق و بین این قبایل اعمال می شود و آن بخشی از آیین اسلام که تقویت کننده ی رسوم و آداب قومی باشد به شدت مورد توجه و استفاده قرار می گیرد اما عکس آن نیز صادق است چه بسا احکام و قوانین دینی مغایر با آداب و رسوم که مطرود شده اند.

شکی نیست که شرایط جامعه پاکستان خود مهیا کننده ظهور و رشد طالبان بوده است. در واقع ساختارهای مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، جغرافیایی و ... در کنار عوامل بیرونی به مثابه شرایط تسهیل کننده ظهور این پدیده بوده اند. شرایط موجود در جامعه پاکستان از جمله شکست طرح دولت و جامعه اسلامی، شرایط اسف بار اجتماعی و اقتصادی، متغیرهای ژئوپلیتیک، نقش اختلافات قومی و فرقه ای و نسلی از مردان جوان ناراضی که در سیستم مدارس سنتی غیر منعطف درس خوانده بودند، همگی باعث تسریع در روند شکل گیری گروه طالبان پاکستان بخصوص در شمال و شمال غربی پاکستان است. افزایش سطح توقعات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی مردم در این منطقه و عدم تغییر وضع موجود و نبود امکانات مقتضی باعث بروز ناامیدی در بین افراد جوانی شد که اکثرشان در مدارس مذهبی تحصیل می کردند. این احساس ناامیدی در بین این افراد به عنوان جرقه ای بود که آتش خشم آنها را روشن کند. این

جرقه باعث شد تا با استفاده از شرایط بد اجتماعی و اقتصادی ایدئولوژی منحصر به فرد مذهبی مدارس دینی اهرمی خوب برای بسیج مردان ناراضی شود. این بسیج ناراضیان از طریق ایدئولوژی دینی باعث شد تا جنبش طالبان در افغانستان و پاکستان ظهور یابد (احمدی و بیداله خانی، ۲۰۱۳:۲۱).

پیوند ایدئولوژیک پاکستان و عربستان سعودی

با تزریق ثروت نفتی عربستان و امارات، هزاران مدرسه و محافل مذهبی برای تربیت جهادگران اهل سنت در پاکستان تاسیس شد و اولین آموزه های فکری طالبان در این مدارس شکل گرفت. روابط ریاض و اسلام آباد از عمق بسیار زیادی برخوردار است. هر دوی این کشورها دارای حکومت های ایدئولوژیک و افراطی می باشند که از بسیاری جهت ها به هم شباهت دارد. نیازهای دو جانبه هم از سوی عربستان سعودی و هم از سوی پاکستان باعث شده است که اتحادی اساسی و مستحکم با هم داشته باشند. پاکستان به دلیل ضعف های اقتصادی و مشکلات مالی بسیار نیازمند کمک هایی است که از جانب عربستان سعودی به آنها می رسد. کمک هایی که در جهت قوی تر شدن مذهب دیوبندی است که فرقه غالب در پاکستان می باشد، این موضوع برای پاکستان که رقابت فرقه ایی در آن وجود دارد، از اهمیت بسیاری برخوردار است. از سوی دیگر پاکستان برای محافظت از خود و مقابله در برابر هند و افغانستان به حمایت های عربستان نیازمند است. عربستان نیز از این رابطه و اتحاد سود می برد چراکه به یک حامی غیر عرب در منطقه نیازمند است که از نظر اقتصادی ضعیف و از لحاظ نظامی قدرتمند باشد و نتواند رقیب عربستان در جهان عرب شود که از این لحاظ پاکستان بهترین گزینه ممکن است. موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک پاکستان و همجواری و هم مرز بودن آن با ایران (رقیب دیرینه عربستان) را نباید نادیده گرفت. بیشترین تأثیری که عربستان بر پاکستان در ارتباط با همسایگانش داشته است بر روی ایران می باشد. عملیات های تروریستی در خاک ایران و کشته شدن بسیاری از افراد نظامی و غیر نظامی ایرانی، گروگان گیری، نامنی مرزها و پرورش افکار وهابی و افراطی باعث شده است که روز به روز بین پاکستان و ایران تنش ایجاد شود.

امنیت جنوب شرق ایران متأثر از استراتژی ایالات متحده آمریکا در پاکستان

پاکستان و افغانستان که مهد تفکر طالبانی بودند همچنان مهد تفکر افراطی گری و فرقه گرایی های شدید هم می باشند و در واقع سالها تحمیل جنگ نتوانست تفکرات افراطی را از بین ببرد و همچنان در آن مناطق طالبان و سایر گروه های افراطی دست به انواع حملات خشونت آمیز می زنند (حسام و حسنی پور، ۱۳۹۵). پاکستان در حالی به عنوان یکی از بی ثبات ترین و پیچیده ترین کشورهای جهان و مهد تفکر طالبانی شناخته شده است که هم زمان به نام شریک آمریکا در نبرد با افراط گرایی نیز در محافل سیاسی مطرح می باشد. با پایان جنگ سرد، جایگاه پاکستان در سیاست خارجی آمریکا تنزل یافت، اما وقوع حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ و نبرد با تروریسم به رهبری آمریکا، موجب تغییر کیفیت و کمیت روابط واشینگتن و اسلام آباد گردید، چرا که برای دولتمردان آمریکا کاملاً روشن بود که بدون همکاری پاکستان، هرگونه عملیات علیه طالبان و تروریست ها تقریباً بی نتیجه خواهد ماند، علت این مهم آن بود که مدارس مذهبی تندرو این کشور نقش مهمی در پرورش تفکرات رادیکال داشته و دارند و ریشه طالبان را باید در این مدارس جستجو کرد. از این رو تعریف مجدد روابط آمریکا با پاکستان به عنوان کشور خط مقدم مبارزه با تروریسم از یک سو موجب ارتقای همکاری های دو کشور به سطح قابل توجهی گردید، اما دغدغه های استراتژیک پاکستان در موضوعاتی

نظیر مسئله کشمیر، خط دیوراند و حضور رو به گسترش هند در افغانستان از سوی دیگر، بر میزان درستی همکاری اسلام آباد با واشینگتن در مبارزه علیه تروریسم تأثیر به‌سزایی گذاشته است (دهشیار و محمودی، ۱۳۸۹: ۸۵).

به رغم تعهد پاکستان به آمریکا در زمینه همکاری با این کشور و مبارزه با تروریسم، همواره سایه شک و تردید بر همکاری دو کشور حکمفرما بوده است. آمریکا بر این عقیده است که پاکستان یا نمی‌خواهد یا نمی‌تواند در جنگ علیه تروریسم با این کشور همکاری کند، این سوءظن از آن جهت در ذهن آمریکایی‌ها نقش بسته که به رغم ادعای مقامات پاکستانی، نمود عملی از همکاری پاکستان با آمریکا در جنگ علیه تروریسم مشهود نبوده است و برعکس شواهد نشان می‌دهد که پاکستان به نوعی با جریان افراط‌گرایی و تروریست‌ها به خصوص طالبان همکاری نزدیکی دارد (فرجی نصیر، ۱۳۸۷: ۱۲۹). لازم به ذکر است پاکستان جزء آن دسته از کشورها است که سیاست داخلی و به تبع آن سیاست خارجی بسیار پیچیده‌ای دارد. سیاست داخلی این کشور به دلیل تنوع قومیتی، افراط‌گرایی اسلامی و وجود گروه‌های مختلف سیاسی همواره با مشکلاتی روبه‌رو است که در این بین مشکلات اقتصادی نیز اوضاع را بحرانی‌تر می‌سازد.

از سوی دیگر آمریکایی‌ها از مرزهای جنوب شرقی بخشی از فعالیت‌های جاسوسی بر ضد جمهوری اسلامی ایران را هدایت و کنترل می‌کنند و تلاش دارند از همین ناحیه با گروه‌های اپوزیسیون ارتباط بگیرند. حضور آمریکا با سرکوب طالبان نه تنها موجب افزایش امنیت برای منطقه و ایران نشده است، بلکه نوع تهدید از طالبان به آمریکا متفاوت شده و خطر آن افزایش یافته است، به ویژه این که ناتو و آمریکا با حضور در افغانستان و پیمان نظامی استراتژیک و ایجاد پایگاه‌های نظامی دائمی در این کشور خطرات طولانی مدتی را متوجه ایران و کشورهای منطقه کرده‌اند (پورسعید، ۱۳۸۵: ۸۳۵). حضور نظامی آمریکا در افغانستان و پاکستان و پیامدهای ناخوشایند این حضور برای کشورهای منطقه، ناامنی و بی‌ثباتی را به ارمغان آورده است. گسترش یا کاهش روابط این کشورها با ایالات متحده آمریکا بر امنیت ملی ایران تأثیر مستقیم داشته است و می‌تواند اثرات جدی بر تمامیت ارضی ایران، به ویژه در مرزهای جنوب شرقی داشته باشد و این کشور را در محاصره کامل از طرف مرزهای جنوب شرقی و شرقی قرار دهد. آمریکا سیاست خصمانه چند بعدی را برای تضعیف نظام ایران در ساختار امنیتی منطقه دنبال می‌کند که تنش‌سازی فرقه‌ای، گسترش ایران‌هراسی و بهره‌برداری از سازمان‌های تروریستی منطقه‌ای برخی از مصادیق آن هستند. در همین راستا افزایش بی‌ثباتی امنیتی برای دفاع موزائیکی در برابر گروه‌های تروریستی فرقه‌ای، رشد نامتناسب زیرساخت‌های امنیت مرزی متناسب با حجم تهدیدهای برون‌سیستمی و سیاست اجرایی دولتمردان آمریکا برای حضور نظامی بلندمدت در افغانستان باعث شده فضا برای تحرک گروه‌های تروریستی فراهم شود (احمدی پور و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۲).

با این فعالیت‌هاست که در استان سیستان و بلوچستان پدیده تروریسم در دهه‌های اخیر نمود بیشتری پیدا کرد، زیرا کشورهای فرامنطقه‌ای نظیر آمریکا در ابتدا از عمق تفکرات طالبان غافل بود و تنها با توجه به تفکرات ضدشیعی آنان با کمک اطلاعاتی باعث رشد و پرورش این گروه در افغانستان شد و سیاست ناامنی مرزهای شرق و جنوب شرقی ایران را دنبال نمود و با حمایت از گروه‌های مخالف نظام ایران سعی در برافروختن جنگ قومی-مذهبی و ناامن نمودن منطقه جنوب شرق ایران کرد. کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای حفظ منافع خود در ابتدا از گروه طالبان و دیگر گروه‌های اهل سنت در مناطق جنوب شرق حمایت مالی‌فراوانی کردند و در سال‌های اخیر نیز باعث ورود فرقه‌های متعددی در سطح منطقه از قبیل، فرقه بریلوی، اندیشه افراطی دیوبندی، ذکری‌ها، اهل حدیث مودودی شده‌اند

که خود باعث دامن زدن بیش از پیش بر مسائل قومی و مذهبی در منطقه جنوب شرق ایران شده است (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۶۴).

نتیجه‌گیری

در مجموع می‌توان گفت عواملی در همگرایی روابط دو کشور ایران و پاکستان دخیل هستند که اگر این عوامل تقویت شوند، باعث رونق و توسعه مناطق مرزی از نظر سیاسی و اقتصادی خواهد شد و دیگر ما کمتر شاهد ناامنی در نواحی مرزی خواهیم بود. امنیت در نواحی مرزی جنوب شرق کشور متأثر از روابط ایران و پاکستان است. همچنین ایران و پاکستان با برخورداری از پیوندهای ژئوپلیتیکی مانند دسترسی به بازارهای مصرف آسیای مرکزی و شبه قاره هند و اشتراکات جغرافیای سیاسی، جغرافیای فرهنگی و جغرافیای اقتصادی که با یکدیگر دارند، می‌توانند در صورت استفاده از این موقعیت‌ها، امنیت در محور شرق را بهتر تأمین کنند. ایران و پاکستان به عنوان دو عامل کلیدی مهم در جنوب غربی آسیا و دارابودن مرزهای مشترک پهناور بر تحولات بین‌المللی تأثیر بسزایی دارند. ضرورت‌های سیاسی و ژئواستراتژیکی بین ایران و پاکستان با وجود اختلاف در منافع و چشم‌اندازهای سیاسی درباره مسائل منطقه‌ای و جهانی، باعث ایجاد روابط نزدیک بین دو کشور شده است. ماهیت و محتوای روابط دوجانبه‌ی ایران و پاکستان درباره‌ی مسائل بین‌المللی و منطقه‌ای مختلف از جمله: مسائل امنیتی و مرزی، متغیر افغانستان، هندوستان، امریکا، منافع فرقه‌ای شیعه و سنی و گروه‌های بنیادگرا و ... می‌تواند در آینده بر روند صلح و ثبات آسیا تأثیرگذار باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی چون تاریخی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به عنوان عوامل همگرایی در برهه‌های مختلف در تحکیم امنیت مرزهای دو کشور و جلوگیری از تجزیه طلبی قومی تأثیر داشته است. در کل اگر بخواهیم در خصوص نتیجه‌گیری این مقاله، می‌توان به موارد ذیل به عنوان فرصت‌های مناسب در رابطه بین دو کشور اشاره کرد که اگر تقویت شود موجب توسعه سیاسی، امنیتی، اقتصادی، اجتماعی و غیره در مناطق مرزی دو کشور شود.

- نقش ترانزیتی استان‌های شرقی کشور به عنوان پل ارتباطی کشورهای آسیای مرکزی با آب‌های آزاد و پاکستان.

- امکان استفاده از قابلیت وجود ۳۰۰ کیلومتر نوار ساحلی و نزدیکی مناطق ساحلی این استان با کشورهای جنوبی خلیج فارس و دریای عمان و ارتباط سریع با هند و پاکستان و کشورهای آفریقایی برای توسعه فعالیت‌های بازرگانی بندری و گردشگری.

- شرایط ممتاز استان برای تصدّی نقش در بازرگانی ملی و ترانزیت خارجی میان اروپا و آسیای مرکزی با آسیای شرقی و جنوبی و شاخ آفریقا و امکان ایجاد و توسعه مبادلات قانونی در زمینه برق و گاز.

- موقعیت استراتژیک بندر چابهار برای تبادلات بین کشورهای حوزه خلی جفارس، پاکستان و کشورهای آسیای مرکزی.
- انتقال گاز طبیعی از منطقه عسلویه به ایرانشهر در طرح خط لوله صلح (ایران - پاکستان - هند)
- طرح بین‌المللی کریدور شمال - جنوب (هلسینکی) و عبور بخشی از آن از مناطق جنوب استان سیستان و بلوچستان.
- امکان اتصال خط آهن از زابل به مرز میرجاوه و پاکستان در پی اتصال راه آهن سراسری به زاهدان و اتصال آن به پاکستان و شبه قاره.
- وجود فضاهای طبیعی بدیع دریایی و تاریخی برای توسعه صنعت توریسم.

منابع

- احمدی پور، ز. و همکاران. (۱۳۹۰). تبیین عوامل ناامنی در جنوب شرق ایران. فصلنامه مطالعات اجتماعی.
- احمدی، ح.، و بیداله خانی، آ. (۱۳۹۰). طالبان پاکستان، علل پیدایش ماهیت و چالش‌های امنیتی. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، (۱).
- اخباری، م.، و نامی، م. ح. (۱۳۸۸). جغرافیای مرز با تأکید بر مرزهای ایران. تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- بهمنی قاجار، م. ع. (۱۳۸۵). ژنرال ایوب خان و پیشنهاد تشکیل کنفدراسیون، ایران، پاکستان و افغانستان. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۴(۱۴).
- پیشگاه‌های، ح. (۱۳۸۶). امنیت مرزهای شرقی ایران. تهران: معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی، گروه مطالعات استراتژیک.
- پورسعید، ف. (۱۳۸۵). تروریسم نوین و منافع ملی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۹(۴).
- پورخسروانی، ا. (۱۳۸۵). همکاری ایران و پاکستان در زمینه امنیت انسانی: موانع و راهکارها. در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی امنیت انسانی در غرب آسیا.
- جلال‌پور، ش.، فلاح، م.، و محمودزاده، ف. (۱۳۹۵). متغیرهای تأثیرگذار بر روابط ایران و پاکستان.
- حسام، ا.، و حسنی‌پور، ا. (۱۳۹۵). تأثیر قدرت‌های فرامنطقه‌ای بر شکل‌دهی روابط پاکستان با همسایگانش، مطالعه موردی آمریکا و عربستان. در همایش بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام.
- حافظ‌نیا، م. ر.، و قالیباف، م. ب. (۱۳۸۰). راهبرد توزیع فضایی قدرت سیاسی در ایران از طریق توسعه نهادهای محلی. تحقیقات جغرافیایی، (۶۱)، ۳۹.
- حافظ‌نیا، م. ر. (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک (چاپ اول). مشهد: انتشارات پاپلی.
- دهشیر، ح.، و محمودی، ز. (۱۳۸۹). ملاحظات پاکستان در فرآیند مبارزه علیه تروریسم ۲۰۰۸-۲۰۰۱. فصلنامه بین‌المللی روابط خارجی، ۲(۵).
- سازمند، ب. و دیگران. (۱۳۹۳). چشم‌انداز موازنه قدرت در روابط هند-پاکستان در پرتو تحولات اخیر. فصلنامه روابط خارجی، (۱)۶.
- شایان، ف. (۱۳۸۶). علل تمایل هند و پاکستان برای عضویت دائم در سازمان همکاری شانگهای. در مجموعه مقالات چهاردهمین همایش آسیای مرکزی و قفقاز. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

- شفیعی، ن. و همکاران. (۱۳۸۹). بسترها و زمینه‌های مؤثر در تکوین و گسترش طالبان پاکستانی. فصلنامه آفاق امنیت، (۷). صالحی، م. (۱۳۹۶). اصول و مبانی همگرایی امت اسلامی از منظر قرآن. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۷(۳)، ۶۹-۷۳.
- عطایی، ف.، و شهوند، ش. (۱۳۹۱). افراط‌گرایی فرقه‌ای در پاکستان. دو فصلنامه علمی پژوهشی دانش سیاسی، ۸(۲)، ۱۰۶-۱۰۷.
- عجم، م. (۱۳۹۶). منازعه صحرای غربی و کشمیر در پرتو حق تعیین سرنوشت. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۷(۱)، ۱۹۴-۱۵۹.
- فرزین‌نیا، ز. (۱۳۸۳). سیاست خارجی پاکستان (چاپ اول). تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- فرجی نصیر، ش. (۱۳۸۷). تقابل هند و پاکستان در افغانستان. در مجموعه مقالات همایش تحولات افغانستان. فصلنامه مطالعات منطقه‌ای جهان اسلام.
- قدسی، ا. (۱۳۸۴). ایران و پاکستان، توسعه همگرایی راهبردی. ویژه‌نامه همشهری دیپلماتیک، (۱۴).
- کلهر، ر.، امین صارمی، ن.، و نیاورانی، ح. (۱۳۹۰). تأثیر اقدامات بدوکی‌ها در سیستان و بلوچستان بر امنیت مناطق مرزی ایران و پاکستان. فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی، ۳(۲)، ۱۸۸-۲۰۶.
- کیانی، ج.، زرگر، ع.، و رشید حفظ‌آباد، م. (۱۳۹۸). بررسی عوامل همگرایی در روابط ایران و پاکستان و تأثیر آن بر امنیت نواحی مرزی. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۹(۲)، ۵۳-۷۸.
- مسعودنیا، ح.، و نجفی، د. (۱۳۹۰). عوامل مؤثر در تکوین و رشد بنیادگرایی در پاکستان. فصلنامه مطالعات شبه قاره، ۳(۸).
- محمدی، ح.، ر.، و احمدی، ا. (۱۳۹۵). تحلیل دو سطحی از ژئوپلیتیک واگرایی روابط ایران و پاکستان (سناریوهای آینده این روابط و ارائه راهکارهای همگرایی). فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۵(۱۹).
- مسعودنیا، ح. (۱۳۸۸). بررسی علل رفتار خشونت‌آمیز نیروهای اسلامی در پاکستان با تأکید بر طالبان‌نویسم. دانش سیاسی، ۵(۱)، ۲۱۸-۱۹۳.
- نظیف‌کار، غ.، و نوروزی، ح. (۱۳۸۳). برآورد استراتژیک پاکستان (سرزمینی - سیاسی) (جلد اول). تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- محمدی، ح.، ر.، و احمدی، ا. (۱۳۹۴). ژئوپلیتیک ایران و پاکستان (زمینه‌های همگرایی و واگرایی منطقه‌ای) (چاپ اول). تهران: نشر انتخاب.
- محرابی، ع.، و اقتدارنژاد، م. (۱۳۹۳). رقابت و همکاری با جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر موقعیت و نقش آفرینی منطقه‌ای). فصلنامه مطالعات شبه قاره، ۶(۲۰).
- مجته‌زاده، پ. (۱۳۹۱). فلسفه و کارکرد ژئوپلیتیک (مفاهیم و نظریه‌ها در عصر فضای مجازی) (چاپ اول). تهران: انتشارات سمت.
- مجته‌زاده، پ. (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی. تهران: انتشارات سمت.
- نیاکوئی، س. ا.، و بهرامی مقدم، س. (۱۳۹۴). روابط ایران و هند: فرصت‌ها و محدودیت‌ها. فصلنامه روابط خارجی، ۶(۱).
- واعظی، ط. (۱۳۹۰). روابط ایران و پاکستان، روندها و تحولات. در مناسبات راهبردی ایران و پاکستان. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

References

- Ahmad, K., & Faisal, M. (2014). Pakistan-Saudi Arabia strategic relations: An assessment. *Quarterly News & Views*.
- Ashraf, S. I. (2009). Nothing sells like terror. Aryana Institute for Regional Research Advocacy. Retrieved from <http://www.airra.org/analysis/Nothingsellsliketerror.html>
- Barezgar, K. (2013). Iran-Saudi relations under Rouhani. Retrieved from <http://www.al-monitor.com/pulse/fa/contents/articles/originals/2013/07/iran-saudirelations-under-rouhani.html##ixzz3VgGrwtEd>
- BP. (2015). Statistical review of world energy, June 2015. Retrieved from www.bp.com/en/.../energy.../statistical-review-of-world-energy.html
- Dawn News. (2015, March 27). Threat to S Arabia will evoke strong reaction from Pakistan: Nawaz. Retrieved from www.dawn.com/news/1172016
- Governor Jhagra. (2017). Govt serious about implementation of FATA reforms. *Pakistan Today*. https://watermark.silverchair.com/as_2019_59_3_521.pdf?t
- Naveed, S. (2018). The importance of educating girls in the Newly Merged Districts of Khyber Pakhtunkhwa, Pakistan. *Echidna Global Scholars Program*.
- Khanyari, A. (2014). Iran-Pakistan: New leaders, old issues. *Institute of Peace and Conflict Studies*. Retrieved from www.ipcs.org/.../pakistan/iran-pakistan-new-leaders-old-issues-4479.htm
- Khan, Z., & Ahmed, Z. S. (2019). Structural violence and terrorism in the Federally Administered Tribal Areas of Pakistan. *Civil Wars*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/13698249.2019.1586334>
- Aziz, K. (2015). Paper on “10 years governance program for FATA 2015–2025”. Prepared for the Institutional Support Unit of Post Conflict Need Assessment for FATA, Peshawar.
- Jamal, U. (2018, May). Understanding the realpolitik behind Pakistan’s FATA-KP merger. *The Diplomat*. Retrieved from <https://thediplomat.com/2018/05/understanding-the-realpolitik-behind-pakistans-fata-kp-provincial-merger/>
- Yusufzai, R. (2009). A who’s who of the insurgency in Pakistan’s North-West Frontier Province: Part two – FATA excluding North and South Waziristan. *Terrorism Monitor*, 7.(۴)
- Zaman, L., Mansoor, S., & Naz, A. (2016). FATA reforms: Community perception and identification of constraints in implementation. *Pakistan Journal of Society, Education and Language (PJSEL)*, 2(1), 49–93. ISSN: 2521-8123
- Klein, R.J.T., Nicholls, R.J., & Thomalla, F. (2003). Resilience to natural hazards: how useful is this concept? *Environmental Hazards*, 5 (1-2), 35-45.